

הוניידה גאנם. לבנות אומה מחדש: אינטלקטואלים פלסטינים בישראל. ירושלים: ספריית אשכולות, מכון אשכול, האוניברסיטה העברית ומאגנס. 2009. 206 עמודים

יהודה שנהב*

ספר חשוב זה משרטט גנאלוגיה של המחשבה האינטלקטואלית הפלסטינית בישראל מאז הנכבה ועד היום. בייחוד הוא מתחקה אחר התפקיד שמילאו אינטלקטואלים פלסטינים בניסוח כללי הדקדוק של השיח הפוליטי והתרבותי של ערביי '48. המקורות שבהם השתמשה הוניידה גאנם מגוונים, ורובם שאובים מכתובה אקדמית, מפרוזה ומשירה. תיאור הטקסטים של האינטלקטואלים מלווה בהערות תיאורטיות עדינות, ואל תוך המבנה המורכב הזה משובץ הסיפור האוטוביוגרפי של המחברת. התוצאה היא ספר מרתק שנושא תרומה הן למחשבה הפוליטית והן לקידום המחקר על פלסטינים בישראל. אני מבקש להדגים זאת בקצרה מתוך דיון בשלוש סוגיות: סוגיית האינטלקטואלים, סוגיית הגבול וסוגיית הספיות (לימינליות).

האינטלקטואלים

גאנם שוללת את הגדרת "הדור הזקוף" כפי שניסחיה דני רבינוביץ' וח'אולה אבו־בקר (2002). לטעמה, הניסוח הזה מבוסס על בחינתם של שלושה דורות כרונולוגיים שמצייתים לעקרונות מודרניסטיים. בלי לשלול את מרכיבי הטיפולוגיה הזאת, היא מציעה לקרוא אותם כשלושה מופעים בזמנים ולהעניק להם קיום שאינו ממוין על ציר הזמן. עמדה דומה אפשר למצוא בקריאה התיאולוגית-פוליטית בעבודתו של מקס ובר, שהציע לקרוא את שלושת המרכיבים של הלגיטימציה כהכלאה בין שלושה סוגי שליטה: כריזמטית, מסורתית וביורוקרטית, כששלושת המודלים של הלגיטימציה משלימים זה את זה גם באופן סינכרוני, ולא רק דיאכרוני. השילוב הסימולטני הזה של גאנם מייצר תפיסה לא פרוגרסיבית של דפוס האינטלקטואל.

הטיפול של הספר בסוגיית האינטלקטואלים הוא מלמד ומקדם את המחשבה התיאורטית. התואר אינטלקטואל אינו פוּיִצִיה אלא תוצר של מעשה; מעשה של אדם שיש לו סטטוס בשדה אחד (ספרות, אקדמיה, שירה, משפט, פיזיקה), אבל הוא מתייצב ומביע את עמדתו בשדה המוסר. לשם כך הוא ממיר את ההון הסימבולי שצבר בשדה הפעולה העיקרי שלו כדי לבטא את עמדתו. לשון אחר, הוא אינטלקטואל לא בשל היותו בעל סמכות בשדה הפוליטי, אלא בשל ההון הסימבולי שצבר בשדה אחר. משום כך הוא גם אינו מחויב בדין וחשבון לשדה הפוליטי או בתכלית אינסטרומנטלית כלשהי. אינטלקטואל "אמיתי" הוא טיפוס של משוטט, מאבחן, מתריס. אפשר לחשוב בהקשר זה על ולטר בנימין או על אדוארד סעיד כמי שמילאו את תפקידם כאינטלקטואלים מתוך גלות פוליטית ושוטטות מתמדת. אלא שכפי שמראה

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב ומכון ון ליר בירושלים

גאנם, הפוזיציות של אינטלקטואלים יהודים ואינטלקטואלים פלסטינים אינן סימטריות, ומנעד התנועה של אינטלקטואלים פלסטינים בין השדה האינטלקטואלי ובין השדה הפוליטי הוא מצומצם. היא מראה באיזו מהירות עוברים האינטלקטואלים הפלסטינים פוליטיזציה ומאבדים את ההון הסימבולי שהקנה להם את מעמדם כאינטלקטואלים. האינטלקטואל היהודי, לעומת זאת, פועל בתוך מרווח רחב ומגוון, ויכולתו לשמר את ההון הסימבולי שלו גבוהה יותר. על כן, לא זו בלבד שהגדרת האינטלקטואל אינה אוניברסלית, אלא שלפי גאנם היא אף מתווכת על ידי יחסי השליטה עצמם.

בעניין זה נקודה של ביקורת. ההקדמה של הספר עוסקת בסיטואציה הפוליטית העכשווית, ובעיקר במסמכי החזון דוגמת אמנת חיפה. החיבור בין ההקדמה לספר (שניכר בה שנכתבה בדיעבד) ובין מסמכים אלה יוצר את הרושם שארבעת מסמכי החזון הם הוכחה לכך שאין מדובר עוד באינטלקטואלים יחידים, אלא בקבוצה מגובשת היטב. אך זוהי עמדה בעייתית, משום שהיא עשויה להיות טלאולוגית: היא משרשרת את החומרים במעלה מסדרון שבסופו מצויה התכלית, קבוצה מגובשת של אינטלקטואלים אסרטיביים. במקום זאת, אפשר היה להציע מפורשות שהמצע שפרשו אינטלקטואלים פלסטינים בשישים השנים האחרונות שימש כר פורה לאירוע החשוב של פרסום מסמכי החזון בשנים 2006-2007, בלי ליצור את הרושם של קשר סיבתי, אם אכן לכך נתכוונה המחברת.

הגבול

מקריאת הספר מתבררת ועולה בבהירות התובנה שהנכבה אינה רק טראומה שהתרחשה בזמן עבר, אלא תופעה נוכחת בזמן הווה. מלחמת 1948 נתפסת בעיני גאנם כמלחמה שעדיין לא הסתיימה, והפוליטיקה היא המשך של המלחמה באמצעים אחרים. מבחינה זו, החוק הישראלי שכונן עם הכרזת המדינה ב-1948 נתפס כחוק אלים שעיקל לתוכו את האלימות של שיח המלחמה, כפי שלמדנו מוולטר בנימין (האלימות המכוננת) וממישל פוקו (האלימות של שיח הזכויות). האפיסטמולוגיה הזאת דוחה את הגבול הטריטוריאלי שנחתם בהסכם רודוס ואת מתווה הזהויות שיצר הקו הירוק, קו אלים שקטע בגסות את מרקם החיים של החברה הפלסטינית והרס את הפוליטיקה שלה. הוא גם הפריד בין פלסטינים לפלסטינים ויצר את קווי המתאר לחלוקתה של החברה הפלסטינית לקבוצות אתניות חדשות. עם תום המלחמה ב-1967, עת נמחק הקו הירוק, מצאו עצמם פלסטינים רבים נתונים לכיבוש חדש מצד אחד, אך נהנים מחופש לנוע במרחב מצד שני. הנה פרובלמטיקה מרתקת: הקו הטריטוריאלי נמחק בהדרגה מאז 1967, ותחתיו הפכו הפלסטינים בעלי האזרחות הישראלית למסמנים המדומיינים של הקו הירוק.

אמיל חביבי מתאר בספרו האופטימיסט (1984) סיטואציה פרודית שמתרחשת בזמן מלחמת 1967 כש"קול ישראל" בערבית קרא לערבים להניף מעל גגות בתייהם דגלים לבנים. סעיד, גיבור ספרו של חביבי, אל-מתשאאל, לא ידע למי הכוונה, ל"מובסי המלחמה הנוכחית או מובסי רודוס" (שם, עמ' 120), והניף ליתר ביטחון דגל לבן מעל לגג ביתו בחיפה. סעיד נעצר באשמה שביקש לרמוז שחיפה היא עיר כבושה. ב-1967 הפך הפלסטיני לסמן הגבול שנמחק בפרקטיקה הפוליטית. התיקון לחוק האזרחות האוסר על גברים או נשים מהשטחים

להתאחד עם בנות זוגם או בני זוגם הוא מסמן דומה של הקו הירוק. כך גם המחאה נגד הריגת 13 האזרחים על ידי המשטרה באוקטובר 2000, שסימנה את הקו הירוק משום שהבחינה את ההרוגים הללו (שהם בחזקת אזרחים) מההרוגים בשטחי הגדה (שהם בחזקת נתינים). אחד המשחקים שהיו אהובים על הוניידה גאנם וחברותיה בתקופת הילדות היה לעמוד משני צדי הגבול, ואחר כך לקפוץ במעין קפיצה פרודית מצד אחד אל הצד האחר: עכשיו אנחנו ערביי ישראל, עכשיו אנחנו פלסטינים, וחוזר חלילה. מהתיאורים המופיעים בספר עולה תפיסת הקו הירוק כגבול שרירותי שמחיקתו השיטתית מאז 1967 אינה גחמה של קבוצה זו או אחרת, אלא מעוגנת במצב המלחמה, מלחמת 1948, שעוד לא הסתיימה. תפיסת הגבול הזאת באה לידי ביטוי בולט בעקרון הספיות, שעליו נבנה הציר התיאורטי המרכזי של הספר.

הספיות

גאנם מתארת את האינטלקטואלים שהיא חוקרת כספיים: "הפלסטינים ממוקמים בחלל סיפי (לימנלי) שהעומדים בו מצויים לא בפנים ולא בחוץ. זהו חלל שופע ניגודים, אמביוולנטיות וקונפליקטים בין עבר להווה, בין האזרחי לפוליטי, בין הלאומי למדיני, בין המודרני למסורתי" (עמ' 29). השאלה המרכזית שגאנם מציבה לפתחנו היא מה פירוש הדבר לחיות כחריג. השימוש במושג "חריג" אינו מקרי: "לאחר הנכבה מוקמו הפלסטינים בישראל [...] במציאות לאומית סיפית, שאותה הם חוו כמציאות חירום זמנית וכמצב חריג" (עמ' 39).

הגדרה זו של חריגות לקוחה מהלקסיקון של התיאולוגיה הפוליטית ומזוהה עם הפוליטיקה של מצב החירום. חריגות אינה חופפת לשוליות: שוליות היא חלק מהמערכת עצמה ומכפפת לעקרונות היסוד הפוליטיים שלה, ואילו החריגות היא אמנם תוצר של עקרונות היסוד הפוליטיים, אך אינה מתמינת לפוליטיקה הליברלית, ובסופו של דבר היא בגדר זרע של פורענות לשיבושה. מצב החירום הוא קטגוריה זמנית, ואילו הספיות ממוסדת, גם אם אינה מקבלת הכרה ככזו. חנה ארנדט, שכתבה בין היתר על התקופה שבין מלחמות העולם, עוסקת בשאלת (אי) ההכרה ב"חריגים" מחוסרי האזרחות. הפלסטינים בישראל אינם חסרי אזרחות, אך דווקא בשל כך אפשר להכחיש את מעמדם כחריגים. חריגות ממוסדת זו גוזרת גם על הריבון להיות מוגדר באמצעות מצב חירום תמידי.

החריגות הזאת מגדירה את ערביי 48' כרוח רפאים ומאפשרת להכחיש את ההיסטוריה של הנכבה, שכן הם נתונים מחוץ לסדר הפוליטי: "הבתים הם עקבות, נוכחות נעדרת של הפלסטיני. עד הנכבה הייתה נוכחותו שוקקת חיים, עתה היא הפכה לרוח רפאים" (עמ' 54). זוהי רוח הרפאים שמעצבת גם את השיח היהודי. כל עוד תוכחש שאלת 1948 בשיח היהודי, עד שלא ייתן לעצמו הריבון דין וחשבון, ימשיכו ערביי 48' להיות רוחות רפאים ללא מסומן קבוע למעט הבתים והאדמות שמהם נושלו. הטענה הזאת מזכירה לי אפיזודה קפקאית מתוך על העיוורון של ז'וזף סאראמאגו: העיר כולה נתקפת במגפה של עיוורון. תושבי העיר העיוורים יוצאים מבתיהם ואינם יכולים לחזור אליהם. אבל גם אם ימצאו אותם ייווכחו לדעת שהבתים כבר נתפסו על ידי אחרים.

התרומה של הוניידה גאנם להבנת החריג היא רבה דווקא מפני שהחריגים שעליהם היא מדברת הם נתינים בעלי אזרחות רשמית. עובדה זו הופכת את ההכרה בחריג לבלתי אפשרית

וגזרת על הפלסטינים את החיים בגבול. הגבול כאן אין פירושו קו דק ורציף, אלא מרחב לא ליניארי בעל נפח גדול. התרומה של הספר להבנת הספיות נעזרת ברוח הגבית של הביוגרפיה של המחברת. הגדרתה את עצמה כגבול מהלך היא למעשה גילום (embodiment, تجسيد) של התזה המרכזית של הספר. כותבת המחברת על עצמה: "עבורי הגבול היה המכשול אבל גם הבית. המוות אבל גם אפשרות החיים היחידה" (עמ' 6); "קשה מאוד לדמיין שאתה הגבול. אולי קשה, אבל לא בלתי אפשרי" (שם). אם ניישם הגדרות פסיכיאטריות על המבנה הפוליטי, הוניידה גאנם הייתה מוגדרת שלא בטובתה כבעלת אישיות גבולית (borderline personality), וזו חוויית הקיום התמידית שלה: "במערכת הזאת של אינפלציית הגבולות הופכת חוויית הקיום עצמה לחווייה מחתרתית" (עמ' 13). השילוב בין הפוליטי, האישי, המחקר והפרוזה עושים את הספר הזה לחשוב עבור כל מי שמתעניין בסכסוך ובמבנה של החברה בישראל.

מקורות

חביבי, א' (1984). האופסימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל-נחס אל-מתשאאל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
 רבינוביץ, ד' ואבו־בקר, ח' (2002). הדור הזקוף. ירושלים: כתר.